

*І.Є. Курляк, д-р пед. наук, професор
(Університет Кардинала Стефана Вишинського у Варшаві)*

ТЕАТРОТЕРАПІЯ ЯК МЕТОД РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНО ДЕЗАДАПТОВАНОЇ МОЛОДІ (на матеріалах Польщі)

В статті проаналізовано польський досвід використання методу театротерапії для ресоціалізації соціально дезадаптованої молоді. Вперше описується закордонний досвід соціально-педагогічної роботи із засудженими неповнолітніми дівчатами методом ресоціалізаційної театротерапії. Польський професор Марек Конопчинський був ініціатором створення оригінального методу використання театротерапії в роботі з молодими дівчатами, які скоїли злочин. Було доведено, що методи творчої ресоціалізації активізують та розвивають структурні чинники творчих процесів соціально непристосованих осіб, завдяки чому розкривається і активізується їхній творчий потенціал.

Ключові слова: арттерапія, театротерапія, вистава, ресоціалізація, соціальна адаптація, перевиховання, соціально дезадаптована молодь, засуджені, «Сцена Кода», методи творчої ресоціалізації.

В статье проанализирован польский опыт использования метода театротерапии для ресоциализации социально дезадаптированной молодежи. Впервые описывается зарубежный опыт социальной работы с осужденными несовершеннолетними девушками методом ресоциализационной театротерапии. Польский профессор Марек Конопчинский был инициатором создания оригинального метода использования театротерапии в работе с молодыми девушками, совершившими преступление. Было доказано, что методы творческой ресоциализации активизируют и развивают структурные факторы творческих процессов социально неприспособленных лиц, благодаря чему раскрывается и активизируется их творческий потенциал.

Ключевые слова: арттерапия, театротерапия, спектакль, ресоциализация, социальная адаптация, перевоспитание, социально дезадаптированная молодежь, осужденные, «Сцена Кода», методы творческой ресоциализации.

In the article the Polish experience of using the theater-therapy for re-socialization of socially maladjusted youth has been analyzed. Foreign experience in social and educational work with convicted female minors using re-socializing theater-therapy has been described. Polish Professor Marek Konopchynskyy created the original method of using theater-therapy in work with young girls who committed the crime. Creative methods of re-socialization help socially unfit individuals to activate and develop the structural factors of creative processes and to reveal and activate their creativity.

Key words: art therapy, theater-therapy, performance, re-socialization, social adaptation, rehabilitation, marginalized young people who have been convicted, "Koda Scene" creative re-socialization methods.

Серед методів виховання соціально дезадаптованих дітей та молоді останнім часом усе ширшого застосування набувають альтернативні методи, які прийшли в педагогіку з інших наук, передусім з психології та культурології. Одним із таких методів є арттерапія. Арттерапія не є новим поняттям в українській педагогічній теорії та практиці. До цього методу зверталось чимало авторів. Однак метою цієї статті є проаналізувати цікавий польський досвід використання методу театротерапії для ресоціалізації молодих дівчат, які скоїли злочин.

Термін «арттерапія» з'явився в англomовній науковій літературі у 40-вих роках ХХ століття. У 1943 році англійський філософ, критик і поет Г. Рід видав працю під назвою: «Освіта за допомогою мистецтва», яка у пізніших роках стала джерелом для формування багатьох концепцій виховання засобами мистецтва. Сутністю поглядів Г. Ріда було припущення, що контакт молодого людини з мистецтвом може бути не тільки метою педагогічної діяльності, але й її засобом – знаряддям, за допомогою якого у спосіб більш успішній і привабливий ніж за допомогою якогось іншого виду людської діяльності можемо досягти гуманістичні цілі виховання [6, с.14].

Одне з визначень у словнику-довіднику з соціальної роботи говорить, що арттерапія – це способи і технології реабілітації осіб з обмеженими можливостями засобами мистецтва та художньої діяльності. Особи, які професійно займаються арттерапією, спеціально підбирають художні твори – картини, музику, композиції кольорів та форм, літературні твори тощо, щоб створити для суб'єктів реабілітації відповідне естетичне середовище. Обидві сторони сумісно аналізують позитивні і негативні впливи окремих компонентів цього середовища і виявляють причини такого впливу. У ході взаємодії суб'єкт терапії отримує можливість в опосередкованій творами мистецтва, а тому пом'якшеній формі пережити і переоцінити болісні для нього події і почати звільнитися від негативних стереотипів поведінки та відношення до оточення [2, с.18]. Результатом широкого застосування арттерапії в педагогіці стало навіть виникнення окремої галузі педагогічної науки – артпедагогіки, яка ґрунтується на синтезі педагогіки й мистецтва, забезпечує розробку теорії та практики корекційно спрямованого процесу художнього розвитку дітей, особливо з вадами розвитку [1, с.17].

Арттерапія є одним з багатьох видів терапевтичного впливу на людину різних природних та штучно створених засобів. До них належать:

- *арттерапія* – терапія за допомогою мистецтва;
- *бібліотерапія* – терапія за допомогою читання книг;
- *хореотерапія* – лікування за допомогою танцю;
- *хромотерапія* – лікування за допомогою кольорів;
- *драмотерапія і психодрама* – терапія за допомогою підготовки та участі в театральних виставах або в процесі відігравання окремих ролей;
- *естетотерапія* полягає на терапевтичному ефекті контактів з естетичним оточенням, творами мистецтва;
- *ерготерапія* - форма реабілітації, яка є організована у вигляді занять у різних майстернях (різьб'ярських, керамічних, ткацьких);
- *хортікулотерапія* – терапія, яка полягає на перебуванні на городі та праці на ньому;
- *ігротерапія* – терапія за допомогою ігор та забав;
- *музикотерапія* – терапія за допомогою музики, співу;
- *поезіотерапія* – полягає на писанні, читанні та декламуванні поезії;
- *сільвотерапія* – терапія, яка полягає у спілкуванні з лісом;
- *таласотерапія* – перебування в контакті з морем;
- *соціотерапія* – перебування та взаємодія в організованій соціальній групі [8, с.16];
- *фототерапія* – терапевтичний вплив перегляду фотографій;
- *фільмотерапія* – терапія за допомогою перегляду фільмів.

«Арттерапія полягає на використанні різних мистецьких засобів, які полегшують пацієнтові експресію емоцій», – пише В. Шульц. [16, с. 126]. Арттерапія базується на переконанні, що творчий процес, який полягає на виконанні якогось твору, має оздоровлювальну дію, а підставою цього процесу є те, що більшість людських думок і почуттів знаходить своє відображення значною мірою в образах, а не в словах. Завдяки цьому люди, які займаються творчою діяльністю, краще дають собі раду зі стресом і психічними травмами, розвиваючи пізнавальні здібності і зазнаючи проявів радості, яких дає спілкування з мистецтвом» [15, с. 67].

Згідно з А.Оляс «арттерапія – це використання творчості в лікувальних цілях (...). Завдяки застосуванню свідомих творчих дій є можливість розв'язання багатьох проблем. Мистецтво є відображенням людських мрій, ідеалів, цінностей і прагнень. У ньому відтворені наші почуття, позитивні та негативні емоції. Мистецтву можна приписати катарсичну функцію, оскільки під час арттерапії виходять назовні наші емоції, прагнення, думки. Арттерапія використовується також в діагностичних цілях. У процесі занять стає можливою зміна способу сприйняття навколишньої дійсності. Це допомагає у дистанціюванні від власних, інколи важких переживань, почуттів та досвіду. Цей метод відіграє істотну роль у ситуації дітей з дисфункційних родин, котрі не вміють виявляти своїх істинних почуттів, ретельно їх приховують. Арттерапія таким чином впливає на формування і розвиток емоційного інтелекту дитини, зміцнює переконання, що можна без почуття провини і страху перед покаранням признатися до переживання бунту, страждання і багатьох інших негативних емоцій» [13, с.229].

В арттерапії використовуються різноманітні техніки. Деякі з них уже згадувалися вище при описі різних видів терапії. Так, до арттерапевтичних технік можна віднести:

- техніки образотворчого мистецтва (рисунок, малярство, графіка, різьба);
- музикотерапія;
- хореотерапія;
- бібліотерапія;
- театротерапія;
- фільмотерапія [5, с. 177].

Арттерапія виконує низку різних функцій. Їх досить ґрунтовно описала Е.Конечна, виділивши таких шість функцій:

- *«дидактична функція»* – мистецтво має властивості збагачувати особистість людини в контексті інтелектуальних цінностей і змісту емоційного життя;
- *«гедоністична функція»* – мистецтво розвиває відчуття прекрасного, а з цим пов'язане почуття задоволення, приємності, психічного розслаблення;
- *«інтеграційна (комунікаційна) функція»* – мистецтво має здатність інтегрувати особистість з оточенням, завдяки чому надавачі та приймачі інформації можуть між собою спілкуватися;
- *«експресивна функція»* – мистецтво дає почуття радості, має ігрові властивості, робить можливим творчі розваги та експресію;
- *«катартистично-компенсаційна (терапевтична) функція»* – найбільш контрольована функція культуротерапії, оскільки аби говорити про неї з медичної точки зору повинен мати місце ефект у вигляді покращення фізичного чи психічного здоров'я;
- *«профілактична функція»* – застосування мистецтва в терапії може також запобігати виникненню депресії, неврозу, залагоджувати страждання і біль, як психічний, так і фізичний» [8, с. 20].

Одним із дієвих видів арттерапії, який застосовують у роботі з соціально дезадаптованими дітьми, є театротерапія. В одній з дефініцій вона визначається як «спонтанна театральна вистава, яка використовується в терапевтичних цілях за участю дітей і дорослих з відхиленнями характеру» [11, с.77]. Терапевтичні властивості театру були відомі ще з часів античності, про що говорив Арістотель. У практиці ж вони почали застосовуватися лише на початку ХХ ст. [7, с.45].

Відомий сучасний польський педагог – фахівець у галузі використання театротерапії у процесі ресоціалізації М.Конопчинський поділяє театротерапію на соціодраму і психодраму. Соціодрама ґрунтується на розміщенні в центрі зацікавлення взаємодії цілої групи осіб, натомість психодрама поміщає там певну особистість. Під час вистави праця терапевта концентрується на конкретних переживаннях учасників. Особисті переживання – це специфічні почуття, які характеризують кожного учасника. Інтерперсональні переживання допомагають

подолати бар'єри, які заважають співпраці з іншими та сприяють солідарності осіб з подібними проблемами. Інша дослідниця проблематики – А.Белянська визначає такі види театро-терапії, як драма, психодрама, пантоміма, театр *playback* і драмотерапія [3, с.15].

Психодрама – це спонтанічна сценічна вистава, яка уточнює і дає змогу пережити по-новому інтерперсональні та інтрапсихічні конфлікти;

драма – це самостійний метод формування особистості людини шляхом розвитку її уявлення та вразливості, навчання активної творчості, формування уміння співпрацювати з іншими людьми;

пантоміма – це німе сценічне видовище, в якому події переказуються через акторів виключно за допомогою рухів тіла, жестів, міміки [8, с.69];

театр playback, що є своєрідним розвитком техніки психодрами, полягає на обранні з глядацької аудиторії особи наратора, який розповідає вибрану історію. Цю історію потім представляють актори, наратор лише пильно спостерігає за дійством. Відігравання на сцені історії іншої людини дає змогу поглянути на її суб'єктивний світ з певної «відстані», у «дзеркалі» сцени, створеної іншими. Це дає можливість побачити те, що неможливо помітити, будучи особисто заангажованим у події, і переосмислити її.

Драмотерапія це метод, який послуговується «креативною драмою». У своїй суті він є дуже подібним до техніки драми, але збагачений новими елементами. Існують два значення цього поняття:

- драмотерапія як театр, що спирається на імпровізації, та який зачіпає особисті проблеми. Імпровізація в групі має не тільки допомогти зануритися у внутрішній світ клієнта, але знайти театральні форми для його вираження;
- драмотерапія як готова театральна пропозиція (сценарій), яка повинна допомогти виразити власні почуття, конфлікти, поведінку. Метою є також самопізнання, розширення свідомості власного «я» та вираження власної експресії [3, с.23].

Театротерапія має чимало переваг, особливо у виховному контексті. Виховання засобами театру формує уміння співпереживати, становить важливий чинник формування естетичної вразливості, моральних підвалин та загальної культури. Завдяки контактам з театром розвиваються позитивні якості дитини, її основи, зацікавлення, світоглядні цінності. Театральне мистецтво навчає життєвої мудрості, а одночасно розважає глядача, забезпечує його різнобічний розвиток, навчає комунікативності в групі, заспокоює потребу взаємної підтримки [4, с.56-57].

Театротерапія може мати терапевтичний ефект через відігравання омріяних дітьми ролей, а згодом перенесення ними важливих змістових контекстів виконаної ролі на щоденне життя. Роль може впровадити когось у світ цілковито нових ситуацій, виконуваних функцій та завдань, тим самим створюючи для виконавця ролі цілковито інший тип стосунків з людьми. Так власне можна зрозуміти сенс катарсису, описаного засновником психодрами Я.Морено (тобто, розслаблення напруженості, звільнення від неприємних чи важких відчуттів) [12, с.44].

Контакт соціально непристосованих осіб з театральним мистецтвом останнім часом набирає різноманітних форм. Наприклад, у Польщі окремі театральні вистави ставляться фахівцями у вибраних пенітенціарних закладах, а деякі особи, які там перебувають, у свою чергу, беруть участь у виставах, які готують самі засуджені під керівництвом фахівців і демонструють їх поза межами в'язниць [14, с.152].

У соціотерапевтичних заняттях з соціально дезадаптованими особами у Польщі використовується спеціально створений для засуджених осіб та теоретично обґрунтований вид театрального дійства так звана «Сцена Кода». Вона полягає на реалізації двох завдань: проведеної театральних занять з вибраними особами з числа засуджених осіб за участю фахівців та на створенні професійних вистав на основі життєписів учасників цих занять [11, с.77].

Успішна театротерапія складається з п'яти основних елементів. Сцена, на якій ставиться вистава, повинна бути достатньо просторою для акторів і мати належні реквізити та декорації. Учасник під час гри не повинен втрачати своєї автентичності, гра полягає на вираженні власних почуттів. Режисер є координатором і допомагає акторові відповідним чином виразити емоції і інтерпретує почуття, які викликаються у глядачів. Допоміжні актори створюють належні ситуації для головних героїв. Останній важливий елемент – це публіка; її зрозуміння, подив та підтримка творчої діяльності чинить терапевтичний вплив на учасників вистави [8, с.21].

Метод ресоціалізаційного театру опирається на кількох передумовах, прийнятих в теоретичних основах творчої ресоціалізації. М.Конопчинський окреслив їх таким чином:

1) у кожної людини, незалежно від способу її соціального функціонування, існує творчий потенціал;

2) творчий потенціал можна формувати і розвивати за допомогою спеціальних способів і форм впливу, наприклад тренінгу творчості;

3) під творчим потенціалом належить розуміти особисті і соціальні схильності, що дають можливість людині розв'язувати певні проблемні ситуації на рівні вищому, ніж пересічний;

4) творчий потенціал створюється і розвивається за допомогою структурних чинників творчих процесів. До таких належать: емоції, мотивація, пам'ять, мислення, уява [10, с.53];

5) соціально непристосовані особи, на загал унаслідок несприятливих для їхнього розвитку соціалізаційних умов, мають, з одного боку, нерозвинуті структури творчих процесів, а з другого боку – спотворену організацію цих процесів;

6) методи творчої ресоціалізації підтримують процес ресоціалізаційного виховання соціально непристосованих осіб або навіть його уможливають;

7) методи творчої ресоціалізації активізують та розвивають структурні чинники творчих процесів соціально непристосованих осіб, завдяки чому розкривається і активізується їхній творчий потенціал;

8) наслідком розвитку творчого потенціалу соціально дезадаптованих осіб може стати пошук ними нової я-концепції;

9) особи соціально непристосовані, завдяки набутим в процесі впливу на них новим компетенціям і умінням, а також сформованій новій я-концепції, яка характеризується новими вивченими способами розв'язування проблемних ситуацій, мають реальний шанс адаптуватися і віднайти у найближчому чи дальшому соціальному оточенні [9, с.225-226].

Ресоціалізаційний експеримент, яким було створення театру «Сцена Кода», мав місце у Польщі в 90-тих роках ХХ століття і становив своєрідний перелом у дослідженнях впливу мистецтва на деморалізованих осіб. Учасницями експерименту були вихованки перевиховної установи і притулку для неповнолітніх у Фалениці (біля Варшави). Дівчата були заангажовані в творчу театральну діяльність під керівництвом таких фахівців, як-от: психолог, педагог, режисер, музикант, художник та актори. Головною метою цього театрального експерименту було створення моделі ресоціалізаційної терапії, яка була б можливою для реалізації як у відкритому середовищі, так і в закладах закритого типу. Шляхом участі у цьому добре продуманому творчому проекті дівчата навчилися відповідати на нові виклики, брати участь у командній роботі, виражати власну думку, самостійно творити. Участь у театральних пробах, зустрічі з режисерами та психологом служили розвитку самосвідомості учасниць, усвідомленню потреб і порівнянню їх з можливостями реалізації, а також вираженню позитивних емоцій [11, с.212].

Запланований цикл систематичних методичних зустрічей учасників театралізованого методу ресоціалізації «Сцена Кода» був поділений на три етапи: 1) вступний етап; 2) етап терапевтичний, що називався ще етапом театральних проб; 3) артистичний етап.

Вступний етап тривав два тижні і мав на меті:

- освоєння вихованок з новою ситуацією;
- зниження рівня їх тривожності і невпевненості;
- збудження довіри та соціальної вразливості;
- формування тенденції заміни фізіономічного сприйняття на сприйняття аллоцентричне;
- збудження позитивних емоцій і автономних мотивацій;
- стимулювання мислення, яке переборює стереотипи;
- усталення правил участі в проекті [9, с.213].

Терапевтичний етап тривав два місяці. Він полягав на поглибленому інтерперсональному контакті між вихованками і акторами, а також виникаючому з цих контактів поглибленому аналізу власних внутрішніх та суспільних переживань. Дівчата допомагали акторкам опрацювати сценічні ролі, основою яких були драматичні і вражаючі фрагменти їхніх життєвих доль (так, одна з учасниць з відома своєї матері була регулярно змушувана до інтимних контактів зі своїм батьком, у результаті чого завагітніла; інша учасниця була свідком спроби самогубства свого батька-алкоголіка, який знущався над членами родини). При цьому дівчата ще раз переживали свої життєві випробовування. Акторки, обговорюючи і дискутуючи разом з ними різноманітні ситуаційні варіанти виконуваних ролей, показували дівчатам одночасно різні варіанти поведінки. Все це поглиблювало їхню емоційну сферу, мислення, пам'ять і уяву. Дівчата усвідомлювали собі власні, до того часу невідкриті креативні можливості, шукали інноваційних шляхів зміни власного життя [9, с.214].

Артистичний етап тривав два тижні. Його метою було досягнення сатисфакції з власної багатотижневої напруженої діяльності. На цьому етапі тривала режисерська праця, яка була спрямована на перенесення образу вистави на підмостки сцени. Цей образ передбачав дві інтегральні частини вистави: акторську частину і аматорську (у виконанні вихованок). Аматорська частина вистави відносилася до побоювань дівчат, які були пов'язані з їх майбутнім самотійним життям на волі і представляли спектакль у формі боротьби добра зі злом [9, с.214].

19 червня 1992 року у театрі «Гулівер» у Варшаві відбулася прем'єра вистави «Сцена Кода» під назвою «Там, на другому березі». Вистава викликала велике зацікавлення. Глядачами були наукові працівники варшавських інститутів, судді родинних судів, поліцейські, судові куратори, вихователі і вихованки перевиховного закладу у Фалениці, представники Міністерства справедливості і Міністерства культури, люди мистецтва, представники засобів масової інформації. У залі сиділи також батьки дівчат, які виступали на сцені. Це було зроблено для того, аби пізніше дівчата могли зі своїми батьками провести багато годин у спеціально зарезервованому готелі і продовжити розпочатий в період педагогічного експерименту процес аналізу та підсумування наступних етапів свого життя. Це відбувалося під опікою спеціалістів. На підставі ґрунтовного аналізу та узагальнення свого надзвичайно цікавого і творчого досвіду ресоціалізації соціально непристосованих дівчат з виправного закладу у Фалениці, професор Марек Конопчинський написав дві монографії: «Творча ресоціалізація» та «Методи творчої ресоціалізації», в яких розкрив значення театротерапії, заснованої на художній інтерпретації травматичного досвіду соціально непристосованих осіб, у їх перевихованні.

Підсумовуючи, варто зазначити, що театральне мистецтво може з успіхом застосовуватися як вид арттерапії для соціально непристосованих осіб, а також як і засіб профілактики девіантної поведінки для соціально пристосованої молоді. Особливо дієвим цей метод є для молоді з проявами девіантної поведінки, яка пережила травматичний життєвий досвід. Спостерігаючи за фрагментами історії свого життя у виставах, виконуваних професійними акторами та відіграючи свої життєві ролі на підмостках сцен під опікою фахівців, соціально дезадаптована молодь вчилася переоцінювати своє минуле, переосмислювати свою поведінку, розвивала свій творчий потенціал, розширювала світогляд і коло спілкування, підвищувала свою самооцінку, здобувала нові просоціальні знання, вміння й навички, потрібні для самостійного, законослухняного життя на волі.

Список літератури:

1. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери, (ред.) І.Д.Зверєва, Київ-Сімферополь: «Універсум», 2012. – 535 с.
2. Словарь-справочник по социальной работе, (ред.) Е.И.Холостова, Москва: Юность 2000.– 417 с.
3. Belańska A., Teatr, który leczy. Krakow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagellońskiego, 2002. – 212 с.
4. Czeszak-Godula M., Teatr kształtuje postawy moralne, – *Edukacja i Dialog*, 2002, nr 4.-s.55-69.
5. Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku, tom 1, E.Różycka (red.) Warszawa: Żak, 2003. – 856 s.
6. Freś J.A., Teatr młodzieżowy, warsztat – spektakl – scenariusze, Rzeszow: Wydawnictwo oświatowe FOSZE, 2012. – 235 s.
7. Kataryńczuk-Mania L., Metody i formy terapii sztuką (w:)A.Kuczyńska, H.Makowska (red.) Drama, która leczy, Zielona Gora: Uniwersytet Zielonogorski, 2005. – s.44-55.
8. Konieczna E.J., Arteterapia w teorii i praktyce. Krakow: Impuls, 2004. – 344 s.
9. Konopczyński M., Metody twórczej resocjalizacji. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2008. – 296 s.
10. Konopczyński M., Pedagogika resocjalizacyjna. W stronę działań kreujących. Krakow: Impuls, 2014. – 354 s.
11. Konopczyński M., Twórcza resocjalizacja, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2010. – 348 s.
12. Marchow M., Drama w profilaktyce. – *Remedium* 2005, nr 7-8, s. 42-54.
13. Olaś A., Arteterapia inspiracją dla pedagogiki. – *Szkoła Specjalna*, 2006, nr 4, s.228-240.
14. Seroczyński R., Resocjalizacja skazanych przez kulturę i sztukę na przykładzie Zakładu Karnego we Włocławku, (w:) Pomoc postpenitencjarna w kontekście działań resocjalizacyjnych, (red.) B.Skafiriak, Krakow:Oficyna wydawnicza „Impuls”, 2007. – s.149-158.
15. Szulc W., Historia arteterapeutyki. –*Edukacja i Dialog*, 2006, nr 8. – s. 65-77.
16. Szulc W., Sztuka w służbie medycyny. Od antyku do postmodernizmu, Poznań: Wydawnictwo Akademii Medycznej w Poznaniu 2001. – 224 s.

References:

1. Encyclopaedia for professionals social, (ed.) I.D.Zvyeryeva, Kyiv-Simferopol "universe", 2012. – 535 p.
2. dictionaries, sotsyalnoy Directory on the work, (ed.) E.Y.Holostova, Moscow: Yunost 2000. – 417 p.
3. Belańska A., Teatr, który leczy. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagellońskiego, 2002. – 212 p.
4. Czeszak-Godula M., Teatr kształtuje postawy moralne, - *Edukacja i Dialog*, 2002, nr 4. – s.55-69.
5. Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku, tom 1, E.Różycka (red.) Warszawa: Żak, 2003. – 856 s.
6. Freś J.A., Teatr młodzieżowy, warsztat - spektakl - scenariusze, Rzeszow: Wydawnictwo oświatowe FOSZE, 2012. – 235 s.
7. Kataryńczuk-Mania L., Metody i formy terapii sztuką (w:) A.Kuczyńska, H.Makowska (red.) Drama, która leczy, Zielona Gora: Uniwersytet Zielonogorski, 2005. – s.44-55.
8. Konieczna E.J., Arteterapia w teorii i praktyce. Krakow: Impuls, 2004. – 344 s.
9. Konopczyński N., Metody twórczej resocjalizacji. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2008. – 296 s.

10. Konopczyński M., Pedagogika resocjalizacyjna. W stronę działań kreujących. Kraków: Impuls, 2014. – 354 s.
11. Konopczyński M., Tworcza resocjalizacja, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2010. – 348 s.
12. Marchow M., Drama w profilaktyce. – Remedium 2005, nr 7-8, s. 42-54.
13. Olaś A., Arteterapia inspiracją dla pedagogiki. - Szkoła Specjalna, 2006, nr 4, s.228-240.
14. Seroczyński R., Resocjalizacja skazanych przez kulturę i sztukę na przykładzie Zakładu Karnego we Włocławku, (w :) Pomoc postpenitencjarna w kontekście działań resocjalizacyjnych, (red.) B.Skafiriak, Kraków: Oficyna wydawnicza "Impuls", 2007. – S .149-158.
15. Szulc W., Historia arteterapeutyki. – Edukacja I Dialog, 2006, nr 8.– S. 65-77.
16. Szulc W., Sztuka w służbie medycyny. Od antyku do postmodernizmu, Poznań: Wydawnictwo Akademii Medycznej w Poznaniu 2001. – 224 s.

